

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و چهارم، شماره نود و پنجم

پائیز ۱۴۰۲

بررسی تحلیلی محتوای متعنه‌نامه‌های دوره قاجار

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۷/۳

تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۱/۲۱

حسین زندیه^۱

احمد دستوان^۲

اسناد به عنوان یکی از منابع دست اول، نقش مهمی در پژوهش‌های تاریخی ایفا می‌کنند. اسناد متعنه به عنوان گونه‌ای از اسناد شرعی برآمده از فقه اسلامی، اصول و چارچوب معینی دارند که اطلاعات فراوانی در زمینه فرهنگ، اجتماع، اقتصاد و آداب و رسوم مردمان گذشته از آن‌ها به دست می‌آید. پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که متعنه‌نامه‌های دوران قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۳ق)، از نظر محتوایی چه مضامین و مطالبی در خود دارند؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که متعنه‌نامه‌های دوران قاجار، از نظر محتوایی، متأثر از قوانین شرعی و عرفی بوده‌اند و جایگاه اجتماعی افراد در چگونگی تنظیم و تحریر آن مؤثر بوده است.

کلیدواژگان: سندپژوهی، دوران قاجار، تاریخ اجتماعی، ازدواج، متعنه‌نامه.

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه تهران، (نویسنده مسؤل) (zandiyehh@ut.ac.ir).

۲. کارشناسی ارشد تاریخ گرایش اسناد و مدارک آرشیوی دانشگاه تهران (Ahmaddastavan69@gmail.com).

مقدمه

اسناد به عنوان یکی از منابع دست اول، جایگاه ویژه‌ای در شناسایی فرهنگ و تمدن هر ملتی دارند و می‌توانند زوایای پنهان گذشته هر کشور، از جمله تاریخ اجتماعی و تاریخ حقوقی آن را آشکار سازند. اسناد به دلیل رابطه مستقیمی که بین اثر و مؤثر برقرار می‌کنند، نسبت به دیگر منابع تاریخی ارجحیت بیشتری دارند و انواع مختلفی را شامل می‌شوند که عبارتند از: سلطانیات (که خود عبارتند از مکاتیب شاهان و شاهزادگان)، فرمان‌ها، نامه‌های اخوانی، سندهای دیوانی، گزارش‌های اقتصادی و نیز اسناد شرعی.

در این میان، پژوهش در اسناد شرعی از مهم‌ترین ضروریاتی است که باید سندشناسان به آن نگاه ویژه‌ای داشته باشند؛ چرا که برای چرخش از تاریخ سیاسی - که حجم انبوهی از تاریخ ایران را تشکیل داده است - به سمت تاریخ اجتماعی و فرهنگی، ناچار باید این اسناد مورد توجه قرار گیرند.

متعنه‌نامه‌ها، بخشی از اسناد شرعی و برآمده از فقه اسلامی هستند. این اسناد از یک جهت شباهت زیادی با نکاح‌نامه و از جهت دیگر تفاوت‌های اساسی با آن دارند. با بررسی ساختارشناسانه این اسناد، می‌توان اطلاعات با ارزشی از تاریخ مردم، اوضاع اجتماعی و نیز اقتصادی گذشته به دست آورد. متعنه‌نامه‌ها از جمله اسنادی هستند که متأسفانه بسیار مورد غفلت سندشناسان و مورخان قرار گرفته‌اند. علت آن شاید ناآگاهی از وجود این اسناد و یا تعداد کم و یا در دسترس نبودن آن‌ها باشد. این باور که متعنه‌نامه‌ها یا عقد منقطع فقط مختص طبقات پایین جامعه بوده، صحیح نیست؛ بسیاری از افراد طبقات بالا و شاهان و شاهزادگان نیز به متعنه روی می‌آوردند. با توجه به چنین اهمیتی، سؤال اساسی این پژوهش آن است که ساختار سندشناسی یا به عبارتی عناصر و محتوای این اسناد چگونه است و مطالعه محتوایی این اسناد چه کمکی به فهم تاریخ اجتماعی دوره مذکور می‌کند؟ بر این اساس، پژوهش حاضر در نظر دارد تا به بررسی محتوایی این اسناد در دوره قاجار بپردازد.

تعریف مفاهیم

سند

۱. شاهد مکتوبی است بر یک واقعیت که ماهیت حقوقی دارد و طبق اشکال از پیش تعیین شده‌ای که ضامن اعتبار و اطمینان به سند هستند، تهیه شده است.^۱
۲. یعنی دلیل، مدرک، رسید، قبض؛ نوشته‌ای که قابل استفاده یا استناد باشد؛ چیزی که به آن اعتماد کنند.^۲
۳. نوشته‌ای است که با رعایت موازین و مقررات خاصی تهیه و تنظیم شده و برای مراجعات بعدی نگاه داشته می‌شود.^۳

سند شرعی

اسناد شرعی (نوشته‌های شرعی) از جمله اسناد برآمده از مباحث فقهی (معاهدات، احکام و عبادات) هستند که توسط شخص ذی صلاح، مطابق با رسم سندنویسی همان دوره تنظیم شده‌اند.^۴

عقد

۱. تعهد یک طرف بر قبول امری که مورد قبول طرف دیگر باشد.^۵
۲. ملاک تشخیص عقد این است که بدون توافق دو طرف، نتوان اثری به وجود آورد که مورد قبول قانون یا عرف و عادت و عقل و اخلاق حسنه بوده باشد.^۶

۱. دورانتی، «سندشناسی»، ص ۸۳.

۲. روستایی، «تعییری از سند و سندشناسی و نقش آن در پژوهش و توصیف اسناد تاریخی»، ص ۱.

۳. امیرشاهی، میان‌مدیریت اسناد، ص ۵.

۴. رضایی، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، ص ۳.

۵. ماده ۱۸۳ قانون مدنی.

۶. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۴۵۴.

متعه یا نکاح منقطع

۱. در نکاح منقطع زن و مرد تصمیم می‌گیرند به طور موقت با هم ازدواج کنند. پس از پایان مدت اگر مایل به ادامه آن بودند، آن را تجدید می‌کنند وگرنه با انقضای مدت از هم جدا خواهند شد.^۱

۲. بدان که از جمله شرایط متعه، ذکر مهر است و تعیین آن به مبلغی و مقداری که رفع جهالت به آن شود. پس باطل است عقد بی ذکر مهر و تعیین آن. و نیز شرط عقد متعه است، ذکر مدت.^۲

۳. بدان که در صیغه متعه، تعیین مدت و مبلغ شرط است.^۳

پیشینه پژوهش

درباره متعه‌نامه‌های دوره مذکور تا جایی که نگارندگان اطلاع دارند تا کنون پژوهش‌های سندشناسانه مستقلی صورت نگرفته است و این پژوهش می‌تواند اولین کار تحقیقی در این رابطه باشد. با وجود این، پژوهش‌هایی مرتبط با مقاله حاضر صورت گرفته است که به آن‌ها اشاره می‌شود.

۱- کتاب درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار^۴

نویسنده در این کتاب با طبقه‌بندی اسناد شرعی دوره قاجار، این اسناد را بر اساس شکل ظاهری آن‌ها مورد بررسی قرار داده است. مهم‌ترین بحث نویسنده، در بخش سوم

۱. محقق داماد، بررسی فقهی حقوق خانواده نکاح و انحلال آن، ص ۲۱۲.

۲. نویسنده نامعلوم، نکاح متعه، برگ ۱۸۱.

۳. مجلسی، آداب صیغه عقود نکاح دائمی و متعه، برگ ۹۴-۹۵؛ مازندرانی، رساله صیغه عقود و نکاح، برگ ۷۶.

۴. رضایی، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

کتاب با عنوان *رایج‌ترین اسناد شرعی* ارائه شده و نویسنده به توضیح مهم‌ترین و رایج‌ترین اسناد شرعی چون نکاح‌نامه، صداق‌نامه، قبالة متعه، اجاره‌نامه، هبه‌نامه، وکالت‌نامه، وقف‌نامه، وصیت‌نامه و مصالحه‌نامه پرداخته است.

۲- مقاله «گزیده اسناد تنظیمی در محاضر شرع»^۱

نویسنده در این مقاله، زیست‌نامه‌ای کوتاه از شیخ عیسی لواسانی (م ۱۳۶۴ق) از مجتهدان دوره مشروطه و پهلوی اول ارائه داده و به معرفی دفتر محاضر شرع این مجتهد پرداخته است. سپس ۲۱ سند منتخب از دفتر معاملات شرعی این مجتهد را انتخاب کرده که شامل نکاح‌نامه، قبالة متعه، اجاره‌نامه، شرکت‌نامه، وصیت‌نامه و ... است و در نهایت به بازخوانی این اسناد مبادرت ورزیده است.

متعه در دوران قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۳ق)

ازدواج در ایران عصر قاجار به دو شکل صورت می‌گرفت: یکی ازدواج دائم که نوع معمول آن بود و طبق آن، یک مرد می‌توانست چهار زن عقدی داشته باشد. این ازدواج تنها با طلاق قابل گسست بود. دیگری ازدواجی بود معروف به صیغه یا متعه که از نظر تعدد زوجات محدودیتی نداشت ولی مدت ازدواج در آن محدود به توافق طرفین بود و این مدت می‌توانست از یک ساعت تا نود و نه سال باشد.

ازدواج موقت در این دوره، نسبت به گذشته افزایش چشم‌گیری داشت. دلایل این افزایش را شاید بتوان در حلال دانستن این نوع ازدواج از نظر شیعه، کسب درآمد و نیز فقر مردم بیان کرد. اطلاعات بسیار زیادی از این نوع ازدواج در سده سیزدهم هجری در سفرنامه‌های سیاحان خارجی موجود است که نشان گسترش این نوع ازدواج در این دوره

۱. حبیبی مظاهری، «گزیده اسناد تنظیمی در محاضر شرع»، پیام بهارستان، ویژه‌نامه مالیه و

است. اطلاعات و آمار دقیقی از تعداد زنان صیغه در این دوره وجود ندارد. تنها مطابق با سرشماری شهرداری تهران در سال ۱۳۰۱ق، تعداد ۴۳۰ زن صیغه در تهران بوده است. در این دوره شاهد ازدواج موقت خارجی‌های ساکن ایران نیز هستیم.^۱

این نوع ازدواج در این دوره فقط به افراد فقیر و ضعیف جامعه تعلق نداشت، بلکه درباریان و افراد طبقات بالا نیز به این ازدواج روی می‌آوردند. به گفته لرد کرزن (م ۱۹۲۵م)^۲ از میان شصت زن ناصرالدین شاه (م ۱۳۱۳ق) سه زن عقدی و بقیه صیغه بودند.^۳

طبق گزارش‌های سیاحان خارجی، این ازدواج در سفر، جنگ، مأموریت و شهرهای زیارتی مانند مشهد - که زائرین بسیاری به خود می‌دید - رواج فراوانی داشت.^۴ در کاروان‌سراها نیز که محل استراحت کاروان‌ها بود، متعه رواج داشت.^۵ مونس‌الدوله می‌نویسد: «پشت قبر آقا (باغ فردوس) کاروان‌سرای بود که چاپاردارهای عرب و عجم در آنجا بار می‌انداختند و نزدیک این کاروان‌سرا یک صیغه‌خانه بود». ^۶ زائران از شهرهای مختلف و پس از طی نمودن فرسنگ‌ها راه، برای ارضای نیاز جنسی خود به متعه‌خانه‌هایی که وجود داشت، مراجعه می‌کردند. مسافر، برای این کار به ملاهایی که

۱. فلور، تاریخ اجتماعی روابط سکسی در ایران، ص ۱۴۰-۱۴۵.

2. Lord Curzon.

سیاست‌مدار و ایران‌شناس معروف انگلیسی و از چهره‌های ضد روس و نیز از حامیان نظریه تسلط و نفوذ کامل انگلیس بر ایران. کتاب *ایران و قضیه ایران* نوشته اوست.

۳. کرزن، *ایران و قضیه ایران*، ج ۱، ص ۸۱-۸۲.

۴. دالماتی، *از خراسان تا بختیاری*، ج ۱، ص ۲۶۸.

۵. گروته، *سفرنامه گروته*، ص ۱۴۳.

۶. مونس‌الدوله، *خاطرات مونس‌الدوله*، ص ۱۲۴.

صیغه نامه را می‌نوشتند، رجوع می‌کرد و مدت مورد نظر خود را اعلام می‌کرد و پس از پایان مدت متعه، به شهر اصلی و زنان دائمی خود بازمی‌گشت.

در این دوره، خانه‌ها و خیابان‌های مخصوصی برای زنان متعه وجود داشت و مردان خواهان این نوع ازدواج که معمولاً از طبقات فقیر جامعه بودند، به آنجا رجوع می‌کردند. این اماکن همان طور که اشاره رفت، در شهرهای زیارتی مانند مشهد و قم بیشتر از دیگر جاها بود.^۱ این زنان در این مکان‌ها زندگی خود را سپری می‌کردند و تنها راه درآمدشان همین بود. روال کار در این مکان‌ها به این ترتیب بود که عاقد، خطبه عقد را می‌خواند و مبلغ توافق شده را می‌ستاند. این افراد معمولاً چندین نفر را برای ازدواج موقت در خانه خود نگهداری می‌کردند و بابت هر قرارداد ازدواج و نیز نگهداری زنان، از آن‌ها پول دریافت می‌کردند. شعاری که این افراد به زنان می‌گفتند این بود که: «یک بخور و نمیری پیدا کن، ولی بارها شوهر کن».^۲

همان طور که گفته شد، شاید بتوان یکی از دلایل ازدواج موقت در این دوره را فقر مردم دانست. ادوارد براون^۳ (م ۱۹۲۶م) در این زمینه می‌نویسد:

صیغه در تمام ایران متداول است ولی مخصوصاً در کرمان زیادتر از جاهای دیگر است، زیرا به واسطه این که مردم ایران خیلی فقیر هستند، مختصر و جهمی که یک زن صیغه بابت مهر از شوهر موقتی خود دریافت می‌کند، برای او قابل

۱. مونس‌الدوله، همان، ص ۱۲۴.

۲. فلور، همان، ص ۱۲۴.

3. Edward Browne.

ادوارد براون خاورشناس انگلیسی و علاقه‌مند به ایران و صاحب یک کارخانه کشتی‌سازی بود. او به زبان فارسی تسلط داشت و یک کتاب ارزشمند در ارتباط با ایران به نام یک سال در میان ایرانیان از خود به جای گذاشت.

توجه می‌نماید و پدر و مادر با رضایت، دختران خود را به صیغه می‌دهند که چیزی عاید آن‌ها شود.^۱

در مواردی هم اجرای عقد موقت، یکی از راهکارهای امنیت‌بخش برای بیوه‌زنان در سفرهای طولانی بود. اگر زنی بیوه، همراه و محرمی نداشت، همسر موقت یکی از همسفران می‌شد. برای نمونه، مونس‌الدوله از عقد موقت برخی زنان با کاروان‌دارها در سفرهای طولانی و برون‌مرزی همچون سفر به عراق و عتبات گزارش داده است.^۲ لازم به یادآوری است که شریعت اسلام برای کسانی که به سفرهای طولانی رفته، یا به هر دلیلی قادر به ازدواج دائم نیستند، برای جلوگیری از گناه، ازدواج موقت را که دارای شرایط و مسؤولیت‌های منضبط و مشخص است، پیشنهاد داده است. از همین رو متعه، مانعی برای بی‌بند و باری بوده است. در نتیجه صیغه با فحشا و صیغه‌خانه با فاحشه‌خانه‌ای که برخی از سیاحان آن‌ها را یکی دانسته‌اند، یکی نیست.^۳

عناصر محتوایی متعنه‌نامه‌های دوران قاجار

ساختار محتوایی متعنه‌نامه‌های طوماری^۴ و کتابچه‌ای عصر قاجار را باید از هم تمیز داد. متن متعنه‌نامه‌های کتابچه‌ای نسبت به متعنه‌نامه‌های طوماری از نظم و هماهنگی بیشتری

۱. براون، یک سال در میان ایرانیان، ص ۵۳۴.

۲. مونس‌الدوله، همان، ص ۱۲۴-۱۲۵.

۳. منصوربخت و حسینی، «آداب ازدواج ایرانیان در دوره قاجار از منظر سفرنامه‌ها»، ص ۱۳۲.

۴. کاغذ طوماری: کاغذ باریک و معمولاً پیچیده که در آن چیزی نوشته شده باشد؛ واحدی برای شمارش، معادل ده دسته کاغذ ۲۴ ورقی. گونه‌ای خط که معمولاً در نوشتن کتیبه‌های مساجد و بناهای باشکوه به کار می‌رفته است و نیز به معنای دفتر، کتاب و نوشته، جمع آن طوامیر است.

بنگرید: روستایی، ادبیات تاریخی و دیوان‌سالاری ایران، ص ۵۳۹.

برخوردار است. صاف بودن خطوط، خط زیبا و محل مناسب برای مهر و سجالات، از ویژگی متعنه‌نامه‌های کتابچه‌ای است. بر خلاف آن، متعنه‌نامه‌های طوماری از نظم چندانی برخوردار نیستند؛ یعنی ناهماهنگی در محل مهر و سجالات، خط خوردگی، رعایت نکردن فاصله بین خطوط و فشرده‌نویسی در انتهای اسناد در آن‌ها به چشم می‌خورد. در بین این اسناد طوماری، اسنادی هستند که بسیار زیبا و هماهنگ تحریر شده‌اند اما این موارد بسیار اندکند و بیشتر اسناد طوماری مانند دیگر اسناد شرعی از کیفیت لازم برخوردار نیستند که می‌توان برای آن چند علت برشمرد؛ اول، نبود یک نهاد مستقل مذهبی یا عرفی که نظم و فرم مشخصی به اسناد بدهد. نتیجه آن بود که دفترهای محاضر شرع که در سراسر ایران پراکنده بودند، مطابق با سلیقه خود به تحریر اسناد می‌پرداختند. دوم، شیوه سنتی نگارش در ایران بود که حاصل میراث گذشتگان به شمار می‌رفت. در این شیوه نگارش، اساساً تقسیم‌بندی اصولی به معنای جدید آن در کار نبود.

هر سند به طور عمده از دو قسم تشکیل می‌شود: ۱. رویه سند؛ ۲. ظهریه سند.^۱ همچنین هر سند به دو بخش عمده قابل تقسیم است؛ متن و اضافات. در ادامه به بررسی هر یک از این اقسام پرداخته می‌شود.

متن اصلی

قسمت اصلی، رویه سند می‌باشد که خود شامل سه قسمت است: مقدمه، رکن کلام، خاتمه.

مقدمه

به قسمتی از سند گفته می‌شود که همراه با توصیفات و ترکیبات ادبی است و با خطی خوش و نیز با آداب دبیری و ترسّل و همراه با اصول سندنویسی تنظیم می‌شود. کاتب در این قسمت سعی می‌کند تا خواننده را به موضوع اصلی سند توجه دهد. خطبه و بعدیه و براعت استهلال از اجزای تشکیل‌دهنده مقدمه‌اند.

۱. به معنای پشت سند است.

خطبه

سخنی در ستایش خداوند متعال و نعت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است. معمولاً در اسناد، خطبه قبل از بعدیه می‌آید که اغلب به زبان عربی و برگرفته از آیات و احادیث است. در بعضی متعنه‌نامه‌ها خطبه به زبان فارسی آمده و بعضی دیگر بدون ذکر خطبه، بلافاصله بعد از مقدمه با عبارت «اما بعد» وارد رکن کلام شده‌اند.

مقایسه عبارات تحمیدیه در این اسناد نشان می‌دهد که متعنه‌نامه‌های مربوط به اشراف و اعیان، خطبه‌هایی طولانی‌تر و زیباتر از اسناد متعه مربوط به طبقات فرودست جامعه دارد. عبارت خطبه در اسناد مربوط به طبقات فرودست، بسیار ساده و کوتاه است و حتی در بعضی از این اسناد، خطبه وجود ندارد.

نمونه‌ای از این خطبه‌ها چنین است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَحَلَّ النِّكَاحَ بَفَضْلِهِ؛ وَ حَرَّمَ الزِّنَا وَ السِّفَاحَ بَعْدَهُ؛ الصَّلَاةَ وَ السَّلَامَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ»^۱.

بعدیه

در قباله‌های متعه، محرر سند بعد از حمد و ثناء، با آوردن کلمه «اما بعد» یا «بعد» و یا «فبعد» به علت وقوع ازدواج می‌پردازد و آن را اجرای دستور خداوند متعال و تعالیم دین مبین اسلام، جهت بقای نسل نوع بشر می‌داند.^۲ در اسناد کتابچه‌ای که خطبه یا دیباچه بدون فاصله از بعدیه و متن اصلی آمده، عبارت «اما بعد» نیز بدون فاصله، بعد از خطبه می‌آید. اما در اسناد طوماری معمولاً خطبه را با فاصله‌ای چند سانتی‌متری در بالای سند می‌آورند. در این نوع اسناد، عبارت «اما بعد»، اغلب در سطر اول آورده می‌شود.

۱. سند شماره ۲.

۲. سلطانی مقدم، «نه فرمان شیخ الاسلامی، عقدنامه و معافیت از سربازی (مربوط به خاندان تهجدی ساوه) از قرن دوازدهم و سیزدهم»، ص ۱۲.

یکی از بعدیه‌های متعنه‌نامه‌ها چنین است: «و بعد به مبارکی و فیروزی واقع شد».^۱

رکن حال

موضوع یا محتوای اصلی سند است که بیشترین کلمات را به خود اختصاص می‌داده است.^۲ کاتب در این قسمت با به کار بردن تشبیهات و استعارات و تلمیحات، مطالب را در عبارات مسجع و معقد ادبی می‌آورد.^۳ رکن حال خود از چند قسمت تشکیل یافته است که عبارتند از: متن اصلی سند، سعد و یا نحس بودن زمان عقد، القاب متمتع و متمتع‌بها، اسامی آن‌ها، مدت متعه و اجرت.

سعد و نحس بودن زمان عقد

جدا کردن بخش کوچکی از گوشه سمت راست پایین اسناد و یا ایجاد انحراف در اضلاع شکل چهارگوش سند به منظور باطل کردن شکل مربع و دفع نحوست تربیع نجومی، یکی از سنت‌های کهن در اسناد دوره اسلامی بوده است. این باور قدمتی کهن در دوره اسلامی دارد و علاوه بر قلمرو اسناد، نسخ خطی، کتیبه‌ها و مقابر، بر شکل دیگر آثار هنری، معماری و شهرسازی نیز تأثیر داشته است.^۴ در حقیقت یکی از آداب و رسوم لازم الاجرا بین مسلمانان، سعد و نیکو بودن روز و ساعات ازدواج بود که بیشتر، از تاریخ متعنه‌نامه‌ها به دست می‌آید.^۵

یک نمونه از عبارات نشان دهنده سعد بودن زمان عقد چنین است: «در بهترین وقتی از اوقات و نیکوترین ساعتی از ساعات».^۶

۱. سند شماره ۲.

۲. رضایی، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، ص ۱۶.

۳. قائم‌مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص ۱۶۵.

۴. شیخ‌الحکمایی، «نحوست تربیع و تجلی این باور در اسناد دوره اسلامی ایران»، ص ۸۷.

۵. طیبانی، «سیری در قباله‌های ازدواج»، ص ۸۹.

۶. سند شماره ۱.

القاب متمتع و متمتع بها

لقب، اسمی است غیر از نام اصلی، که بر شخص می‌نهادند و حاوی مدح و یا ذمی بود.^۱ این واژه در فارسی برابر است با برنامه، پاژنام و فرنام. دادن القاب به اشخاص، پیشینه‌ای قدیمی دارد و در دوره اسلامی سابقه آن از زمان پیغمبر ﷺ آغاز می‌شود که به بعضی از یاران خود لقب‌هایی می‌بخشید.^۲

سنت لقب‌نویسی و اعطای لقب، در اسناد شرعی نسبت به سایر اسناد، نمود بارزتر و بیشتری دارد. در اسناد و نوشته‌های شرعی، قید اسامی اغلب با استفاده از نام پدران بوده است و بدین گونه از سایر اسناد تمیز داده شده‌اند.^۳

در تاریخ معاصر ایران، به ویژه در دوره قاجار، دادن القاب و عناوین بسیار متعدد، رایج بود. عبدالله مستوفی درباره اعطای لقب در زمان خود می‌نویسد:

کار لقب به جایی رسید که برای داشتن آن حاجتی به صدور دست‌خط مظفرالدین شاه هم نبود. هرکس به هر مضاف و مضاف الیهی که می‌خواست اسم خود را تغییر بدهد، مهری به آن سجع می‌کرد و هر چه می‌خواست می‌شد.^۴

در دوره قاجار، دادن لقب به قسمی به افراط و مبالغه کشیده شد که کار به ابتذال کشید. چنانچه با افزودن مضاف‌هایی به چند مضاف‌الیه مانند الدین، الممالک و الدوله، بیش از هزار گونه لقب می‌ساختند.^۵ این القاب گاه از طرف شاه و به صورت رسمی به افراد داده می‌شد و گاه افراد به دلیل انتساب به شغلی به آن مشهور می‌شدند.

۱. فرشیدورد و زیرک، «لقب و لقب‌گذاری در ایران»، ص ۸۸.

۲. قائم‌مقامی، همان، ص ۱۵۶.

۳. شیخ‌الحکامی، «کاتبان و قاضیان اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، ص ۱۴۰-۱۴۱.

۴. مستوفی، شرح زندگانی من، ج ۱، ص ۴۲-۴۴.

۵. قائم‌مقامی، همان، ص ۱۶۴.

فارغ از درست یا غلط بودن استفاده از القاب، شناخت این القاب و تجزیه و تحلیل آن‌ها از دو جهت حائز اهمیت است: ۱. شناخت تنوع القاب به کار رفته در اسناد متعه؛ ۲. شناخت جایگاه و موقعیت اجتماعی متمتع و متمتع‌بها که خود بیان‌کننده نوع شغل، سواد و ... بود.

القاب به کار رفته در این اسناد شامل: عاقل، بالغ، شرافت‌پناه، عالی‌شأن،^۱ مقرب الحضرة، عالی حضرت،^۲ جلات‌مآب، فخامت‌نصاب، نواب مستطاب، عمد الاعزّه برای مردان؛ و عقیفه،^۳ بالغه،^۴ رشیده، حره، مسماه و الکامله برای زنان است. القابی نظیر نواب مستطاب یا مقرب الحضرة، نشان از وابستگی این افراد به طبقات بالای جامعه بود. از جمله القاب مهم برای زنان در اسناد متعه، لقب باکره است. باکره یعنی دختری که هنوز ازدواج نکرده است. بر خلاف نکاح‌نامه‌ها که در آن باکره بودن زن یک اصل مهم به شمار می‌آید، در قباله متعه، زن می‌تواند از این ویژگی برخوردار نباشد، حال آن که در این اسناد نیز صفت باکره مورد توجه قرار گرفته است. گفتنی است که هنگام مواجهه با ترکیب القابی نظیر عقیفه، عاقله، مکرمه (بدون قید صفت باکره) می‌توان دریافت که ازدواج دوم یا چندم عروس بوده است.^۵ پس از نام هر یک از متمتع و متمتع‌بها، نام پدر وی با الفاظی خاص ذکر می‌شد که نشان می‌داد پدر او زنده است یا خیر و چه موقعیت اجتماعی، شغلی و ... داشته است. مثلاً اگر پدر در قید حیات بود، از کلمه *ولد* و اگر در قید حیات نبود از کلمه *خلف* مرحوم استفاده می‌شد.

۱. سند شماره ۲.

۲. سند شماره ۱.

۳. سند شماره ۱.

۴. سند شماره ۲.

۵. عباسیان، نکاح‌نامه‌های عصر قاجار، ص ۲۲.

معرفی متمتع و متمتع‌بها

بعد از ذکر القاب برای زوجین، نوبت به آوردن اسامی زوجها می‌رسید. این بخش نقطه شروعی بود که کلمه «سند» در شناسایی قرارداد ازدواج قابل توجه می‌شد. در قباله‌های متعه این دوران، نام متمتع در بیشتر موارد پیش از نام متمتع‌بها آورده شده است. گفتنی است که در اکثر متعه‌نامه‌های این دوره نام زوجین همراه با اسامی پدرانشان ذکر می‌شد. ثبت نام پدر در متعه‌نامه‌ها باعث می‌شد تا شجره‌نامه افراد از طریق پدرانشان مشخص شود.

مشاغل خانواده‌های زوجین

یکی از ویژگی‌های مهم قباله‌های متعه که از نظر مردم‌شناسی و به عبارتی تاریخ مردم حائز اهمیت است، مشاغل نام برده شده در این اسناد است. با بررسی این مشاغل اولاً می‌توان با مشاغل موجود در آن دوران آشنا شد و همچنین می‌توان با مقایسه شغل متمتع و نیز شغل پدر متمتع‌بها، به جایگاه طبقاتی زوجین پی برد. دو مورد قابل توجه در اسناد متعه بررسی شده آن بود که متمتع‌بها مسلمان نبوده و بعداً مسلمان شده است. در این قباله بعد از نام متمتع‌بها عبارت جدید^۱ «الاسلام» ذکر شده است^۲ که اشاره‌ای به این موضوع است.

عبارت‌های دعایی بعد از اسامی

غالباً بعد از آوردن اسامی شخصیت‌های مهم، مانند روحانیون، علما، بزرگان و سادات، عبارت‌های دعایی برای احترام به جایگاه آنان آورده می‌شد. از این عبارت‌های دعایی

۱. البته به افرادی که پدربزرگ یا اجدادشان از دین دیگری به اسلام گراییده بودند نیز جدیدالاسلام اطلاق می‌شد. یعنی لزوماً به معنای جدیدالاسلام بودن متمتع‌بها نیست. البته در این سند احتمال این فرضیه کم است.

۲. سند شماره ۳ و ۴.

می‌توان به زنده یا مرده بودن آن شخص پی برد. برای کسانی که در قید حیات نبودند، عموماً از عبارت *طالب ثراه* و *روحنا فداه* استفاده می‌شد. همچنین برای کسانی که در قید حیات بودند، عموماً عبارت‌هایی نظیر *سلمه الله تعالی*^۱ و *دام اقباله*^۲ به کار می‌رفت.

مدت

اصولاً فرق بین ازدواج موقت و ازدواج دائم در همین است که ازدواج موقت، موقتی است و ازدواج دائم، دائمی.^۳ در ماده ۱۰۷۶ قانون مدنی آمده است: «مدت نکاح منقطع باید کاملاً معین شود». طبق مفاد این ماده، علم تفصیلی به مدت نکاح موقت، لازم است.^۴ پس مدت در نکاح مزبور موقت و مقطوع است. بدین جهت، عقد موقت را منقطع گویند. در این ازدواج، زن و مرد تصمیم می‌گیرند که به طور موقت با هم ازدواج کنند و پس از پایان مدت، خود به خود و بدون طلاق از هم جدا می‌شوند. اما در ازدواج دائم مرد و زن برآند تا پایان عمر با هم زندگی مشترکی داشته باشند.^۵ در همین رابطه، ماده ۱۱۳۹ قانون مدنی اشعار می‌دارد: «طلاق مخصوص عقد دائم است و زن منقطعه به انقضای مدت یا بذل آن از طرف شوهر، از زوجیت خارج می‌شود».^۶

با بررسی‌های انجام گرفته مشخص گردید که میزان مدت در این اسناد بسیار متنوع است. مدت ممکن بود بسیار کوتاه باشد؛ مثلاً چند روز یا چند ساعت. یا خیلی طولانی بود؛ مثلاً از ۲۰ سال تا ۹۹ سال. به نظر می‌رسد نوع اول برای افرادی بود که راهی شهرهای

۱. سند شماره ۴.

۲. سند شماره ۵.

۳. ایمانی‌راد و وزیری‌فرد، «ماهیت متعه زن»، ص ۲۰۸.

۴. جعفری لنگرودی، *حقوق خانواده*، ص ۱۲۰.

۵. عباس‌زاده، *ازدواج موقت نیاز امروز*، ص ۱۴۱.

۶. ساکما، ۲۶۰۶۸-۲۹۶.

زیارتی می‌شدند و نوع دوم برای کسانی بود که علاوه بر داشتن زن عقدی خود، لازم می‌دیدند چند زن صیغه‌ای هم داشته باشند.

نمونه‌ای از مدت در قباله‌های متعه چنین است: «به مدت نود سال کامل الشهور»^۱ و «چهار ماه تمام»^۲.

مهریه / اجرت

مهریه مالی است که به مناسبت عقد نکاح چه دائم و چه موقت، مرد ملزم به دادن آن است.^۳ به عبارت دیگر، آن مال معینی است که بر سبیل متعارف، هنگام عقد نکاح، زوج به زوجه می‌دهد یا به نفع زوجه بر ذمه می‌گیرد.^۴ در اسناد متعه از کلمات متنوعی برای نشان دادن مهریه استفاده شده است. اجرت، صداق و مبلغ از نمونه کلمات به کار برده شده می‌باشد. اما بیشترین واژه به کار رفته برای نشان دادن مهریه - که اتفاقاً با ماهیت سند هم ارتباط مستقیم دارد - کلمه اجرت است.

به نظر می‌رسد ازدواج موقت شباهت بسیاری با عقد اجاره دارد. در تعریف اجرت گفته‌اند: «در عقد اجاره خدمات عوض اقتصادی خدمت را اجرت نامند»^۵. به عبارتی همان طور که در عقد اجاره، مدت و عوض باید مشخص باشد، در نکاح موقت نیز مدت و عوض معین است. دیگر آن که در آیه متعه نیز از مهر، تعبیر به اجر شده: «فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً»^۶. و همچنین در روایات از زنانی

۱. سند شماره ۵.

۲. ساکما، ۲۶۰۶۸-۲۹۶.

۳. کاتوزیان، حقوق خانواده، ج ۱، ص ۱۳۸.

۴. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۷۰۲.

۵. جعفری لنگرودی، همان، ص ۱۰.

۶. نساء: ۲۴.

که به ازدواج موقت درآمده‌اند، به لفظ «مستأجرات» و به صورت مفرد «مستأجره» تعبیر شده و در مورد مهر کنیزان نیز تعبیر اجر به کار رفته است: «وَآتُوهُنَّ أَجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ».^۱ به گفته پولادی: «ماهیت مهر در نکاح منقطع، مشابه عوض در معاملات معوض است و مهر عوض استمتاع از زن محسوب می‌شود».^۲ پس هدف از این ازدواج، کامجویی و انتفاع است نه ایجاد نسل؛ مهری به زن داده می‌شود که عوض انتفاع مرد از اوست.^۳

مقدار اجرت در متعنه‌نامه‌ها معمولاً یک مقدار وجه رایج دوره و مقداری جنس بود. این‌ها البته جدای از شروطی بود که در عقد نوشته می‌شد و ممکن بود مربوط به مسائل مالی باشد. میزان اجرت به عوامل مختلفی از قبیل تفاوت طبقاتی، نوع شغل و معیشت، و شهرنشین یا روستانشین بودن بستگی داشت. در خاطرات مونس‌الدوله درباره این تفاوت طبقاتی در میزان مهریه آمده است: «مهر زن‌های طبقات پایین خیلی کم بود؛ برای مثال ده تومان. بعضی‌ها که کارشان گاوداری یا الاغ‌داری بوده است، مثل الاغ و گاو را مهر می‌کردند».^۴

خاتمه

خاتمه یا به اصطلاح دیگر فاتحه، آخرین قسمت یک متن یا سند می‌باشد.^۵ خاتمه متعنه‌نامه‌ها معمولاً دعا برای افزایش رزق و ازدیاد نسل و سلامتی زوجین است. نمونه‌ای

۱. نساء: ۲۵.

۲. حلییان و ناصری مقدم، «چیستی‌شناسی مهر در ازدواج دائم و موقت»، ص ۵۳.

۳. پولادی، مهر و تعدیل آن، ص ۷۸.

۴. حاجی‌پور، «نقش فرعی مهریه در ماهیت نکاح»، ص ۱۷۵.

۵. مونس‌الدوله، خاطرات مونس‌الدوله، ص ۶۸.

۶. قائم‌مقامی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، ص ۱۶۵.

از خاتمه در این اسناد بدین گونه است: «رَبِّ أَلْفَ بَيْنَهُمَا وَ طَيِّبَ نَسَلَهُمَا وَ بَارَكَ عِشَّهُمَا وَ اَجْمَعَ شَمْلَهُمَا وَ ارزَقَهُمَا مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبَانِ بِجَاهِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ»^۱.

اضافات سند

همان طور که در ابتدا اشاره شد هر سند شامل دو بخش است: متن و اضافات. اضافات مطالبی است که خارج از متن قرار دارد و از نظر حقوقی و مطالبی که به دست می‌دهند، بسیار با اهمیت هستند.

تسمیه / تحمیدیه

تسمیه عنوانی است شامل حمد و سپاس خدا که معمولاً در صدر سند قرار می‌گرفت. تحمیدیه در اسناد، ساختاری نسبتاً مشابه با متن دیباچه کتب دارد؛ به این شکل که تحمیدیه با نام خداوند متعال شروع می‌شود و به حمد و ثنای بزرگان دین مبین اسلام و ائمه اطهار علیهم السلام می‌پردازد. در متعنه‌نامه‌ها تحمیدیه‌های مختلفی وجود دارد، مانند: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» که خلاصه آن «بِسْمِله» است، «هُوَ» و یا «بِسْمِله تعالی». اما بعضی اسناد، تحمیدیه‌های خاص خود را دارند که گویای نوع سند می‌باشد. در واقع سندشناس با یک نگاه به تحمیدیه، می‌تواند نوع سند را مشخص کند. پس در حقیقت در اینجا تسمیه معنا پیدا می‌کند، به این صورت که از طریق تحمیدیه، نوع سند مشخص می‌شود. مهم‌ترین تحمیدیه متعنه‌نامه‌ها عبارت «هُوَ الْمَوْلَى بَيْنَ الْقُلُوبِ» است که کار را برای تشخیص نوع سند آسان می‌کند.

تاریخ تحریر سند

یکی دیگر از اضافات سند در متعنه‌نامه‌ها، تاریخ تحریر سند است. در بررسی انجام شده در اسناد متعه، همگی این اسناد از تاریخ تحریر سند برخوردارند؛ اگر در یک سند شرعی تاریخ تحریر سند درج نشده باشد، می‌توان از سجالات و تأییدیه‌های حاکم شرع و

شهود، به تاریخ تحریر سند پی برد. در این اسناد، تاریخ تحریر سند معمولاً با ذکر روز، ماه، سال و به شکل‌های عددی یا حروفی و یا ترکیبی از هر دو است. قبل از درج تاریخ سند، از کلمات *تحریراً*، *تحریراً فی*، *فی شهر* و ... استفاده می‌شد.

ساختار حاشیه‌ای متعنه‌نامه‌های دوران قاجار

یکی از مهم‌ترین اجزای هر سند، حاشیه‌های آن است که عموماً اضافات سند محسوب می‌شود. این اجزاء، جزو متن اصلی و یا رکن اصلی نیستند ولی آن را تکمیل می‌کنند. پس از آن که یک سند شرعی با ارکان اصلی خود تهیه و تنظیم می‌شد، علی‌الرسم مطالبی بر آن افزوده می‌شد که شامل اجزایی همچون تسمیه، تاریخ کتابت، تأییدیه حاکم شرع و تأییدیه شهود، مهر، ادامه متن اصلی و در اسنادی که اصیل نیستند و سواد محسوب می‌شوند، تأییدیه محضردار در مطابقت آن با اصل سند در رویه یا ظهریه سند است.^۱ سجل و متن رویه در واقع دو کفه یک ترازو هستند.^۲ در ادامه مهم‌ترین ساختار حاشیه‌های اسناد متعنه بررسی می‌شوند.

متمم

متمم به معنای تکمیل کننده یا تمام کننده است. تکمله‌ها عموماً در روی سند و در فضاهای خالی نوشته می‌شدند. این جزو متن، اغلب با همان مرکب و قلم تحریر شده و توسط معامل یا مجتهد مهر شده است. در صورت عدم رعایت این نکات، سند، انگ دخل و تصرف می‌خورده است.^۳ این متمم‌ها اغلب با عبارت «توضیح آن که» و «توضیحاً» شروع می‌شد.

۱. بلندی، *استشهادنامه‌های دوره قاجار (از عصر ناصری تا پایان دوره قاجار، ۱۲۶۴-۱۳۴۴ ق)*،

ص ۱۳۳.

۲. رضایی، همان، ص ۱۷.

۳. همان.

در هامش

در هامش به انتقال متن ادامه یافته به سمت راست سند گفته می‌شود؛ که سمت وحشی یا بیاضی سند نیز خوانده می‌شد. علت آن هم دو چیز بود؛ اول کمی کاغذ و دوم زیبایی و هارمونی‌ای که این عمل به وجود می‌آورد. فاصله در هامش با متن اصلی یک سانتی‌متر است.

مهر

یکی از مهم‌ترین اجزای هر سند مهرهای به کار رفته در آن است. مهرها همواره کاربردهای گوناگونی داشته‌اند. یکی از مهم‌ترین کاربرد مهرها در اسناد، اعتبار بخشیدن به محتوای سند، یا به اعتباری تصدیق سند و نیز جنبه رسمی و قانونی دادن به آن است. شناخت مهرها به عنوان یکی از ابزارهای به کار رفته در متعنه‌نامه‌ها می‌تواند اطلاعات گسترده‌ای در زمینه نسب‌شناسی، زیبایی‌شناسی و رجال‌شناسی در اختیار پژوهشگران بگذارد. یکی از ویژگی‌های مهرها، شناخت صاحب و مالک مهر بود. این مالکان ممکن بود مردمان عادی و یا از بزرگان و علمای مشهور زمان خود باشند. با توجه به ویژگی‌ها و اطلاعات گسترده‌ای که مهرها در اختیار پژوهشگر می‌گذارند، در این قسمت، ابتدا پیشینه مهر و سپس مهم‌ترین ویژگی‌های آن‌ها مختصراً بررسی خواهند شد.

مالکین مهرها

مالکین مهرها افرادی بودند که اثر مهرشان بر قانونی بودن و درستی سند دلالت می‌کرد. عموم مهرها در اسناد، متعلق به شاهدان امین و قابل اعتماد بود. این شاهدان چنان قابل اعتماد بودند که آزادی کاملی در استفاده از مهر خود در هر جای قباله داشتند.^۱ از طریق بررسی ظاهر مهر می‌توان تا حدی جایگاه اجتماعی دارندگان آن‌ها را درک کرد. نقش و سجع و نیز تزیینات به کار رفته در مهرها، گویای مقام و منزلت دارنده آن

۱. ذکرگو، «مهر در قباله‌های ازدواج دوره قاجار»، ص ۸۹.

است. مهرهای طبقات فرودست، عمدتاً ساده و بدون نقوش تزئینی و خطاطی ساخته می‌شد حال آن که مهرهای طبقات بالا، عمدتاً بزرگ و دارای نقش و نگار بود. در طول تاریخ، مهرها نماینده سلیقه صاحبانشان بوده‌اند.^۱

محتوا و مضمون مهرها

مهرها دو بخش اصلی دارند که شامل عبارت و سال ساخت مهر است. اگر عبارت مهرها آیات و اشعار باشد، آن را سجع گویند و اگر نام و نشان مالک مهر باشد، به آن نقش مهر گویند. سجع مهرها به دو بخش اصلی و فرعی قابل تقسیم است. قسمت اصلی مهر شامل نام و وابستگی خانوادگی یا القاب را در بر می‌گرفت و قسمت فرعی مهر، عبارت دعا یا یک آیه را شامل می‌شد. در سجع مهرها عمدتاً قسمت فرعی، کلیشه‌ای و تکراری بود. یعنی پس از آن که یک قسمت به دست آمد، قسمت دوم تا حد زیادی خودنمایی می‌کرد.^۲

متن مهرها انواع گوناگون داشت؛ تعدادی از مهرها فقط نمایان‌گر نام مالک هستند بدین صورت که سجع مهر فقط اسم یک نفر نقر می‌شد. این اسامی ممکن بود ایرانی باشندند مانند جمشید و خسرو و یا ممکن بود از اسامی مذهبی استفاده شود مانند محمد، علی و محب علی.^۳

در نقش مهرها همچنین ممکن بود باورها و اعتقادات مذهبی نشان داده شود و این کار با آوردن کلمه عبده قبل از نام خود عملی می‌شد. این مهرها تأکید بیشتری بر جنبه مذهبی مالک بود.^۴ برای نمونه می‌توان به این نوع سجع اشاره کرد: «لا اله الا الله، الملک الحق المبین، عبده محمد».

۱. رضایی، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، ص ۲۵.

۲. رضایی، همان، ص ۳۰.

۳. ذکرگو، همان، ص ۹۰.

۴. همان.

مهرهایی نیز وجود داشت که هیچ نام و نشانی از هویت و صاحب مهر نمی‌داد. در واقع نقش این مهرها حاکی از احترام به شخصیت‌های دینی است. برای مثال در نقش بعضی از این مهرها این عبارت دیده شده است: «یا قائم آل محمد». به طور کلی آنچه که در متن مهرها سعی می‌شد وجود داشته باشد، اسم خداوند و یا یکی از صفات الهی بود، که در زیر آن، اسم صاحب مهر حک می‌شد. البته برخی از بزرگان و علما نیز به عنوان متن مهر از القابشان استفاده می‌کردند.^۱ مانند مصدق السلطنه و یا مجد السلطنه.

محل قرارگیری مهرها

مکان قرارگیری مهرها در اسناد، یکی دیگر از جنبه‌های زیبایی‌شناسی اسناد است. محل قرارگیری مهرها در اسناد طوماری با اسناد کتابچه‌ای تفاوت داشت، زیرا اصولاً فضاهای موجود در این دو نوع شکل سند، مشخص می‌کرد که مهرها باید در کجا زده شوند.

جایگاه مهرها در این دو نوع شکل سند، به سه دسته کلی تقسیم می‌شود:

اول: حاشیه سمت راست صفحه؛ متن اصلی متعنه‌نامه‌ها در اسناد طوماری همواره به سمت چپ و پایین صفحه متمایل می‌شد. این کار باعث می‌گردید تا در حاشیه سمت راست صفحه، یک فضای خالی به وجود بیاید. معمولاً از این حاشیه سفید سمت راست صفحه، برای درج مهر علما و شاهدان استفاده می‌شد.^۲

دوم: در داخل جدول یا کمند؛ در بعضی از اسناد کتابچه‌ای، همزمان از جدول و کمند استفاده می‌شد. در قسمت راست این اسناد و در داخل جدول یا کمند، فضای سفیدی وجود داشت که دارای تزیین بود. در این قسمت علما و شهود مهر خود را می‌زدند.

۱. رضایی، «نظری بر مهرهای دوره قاجار»، ص ۶۲.

۲. ذکرگو، همان، ص ۹۳.

سوم: در بالای صفحه؛ در برخی از اسناد طوماری به علت طولانی شدن متن سند و استفاده از حاشیه سمت راست سند، از بالای صفحه برای زدن مهر استفاده شده است. هرچند که این نوع محل مهر در اسناد طوماری به ندرت دیده می‌شود. پس متناسب با تغییر قطع سند، کارکردهای مهر هم تغییر می‌کرد. برای صحت هر صفحه از اسناد کتابچه‌ای، جای معینی از هر یک از صفحات را مهر می‌زده‌اند و در اسناد طوماری نیز یک سمت سند را که معمولاً ذیل سجل وقوعی بود، مهر می‌کردند.^۱

سجلات

سجل چیزی است که برای تأیید مطلبی در پایین نامه یا نوشته‌ای می‌آورند؛ و به معنای تأیید و تصدیق کردن هم می‌باشد.^۲ سجلات از نظر رجال‌شناسی بسیار اهمیت دارند. سجلات در اسناد شرعی به چهار دسته تقسیم می‌شود:

سجل اعترافی: سجلی را گویند که حاکی از عمل و قصد صاحب سند است.

سجل مطابقه‌ای: هرگاه بخواهند سواد سند را با اصل مطابقت دهند، از این سجل استفاده می‌کنند.

سجل شهودی: به معنای آن است که عده‌ای به لحاظ سمعی و بصری از یک واقعه خبر دهند. کلماتی مانند شاهد، شهید بما فیه، الشهود فی ذلک در این نوع سجل استفاده می‌شود.

سجل وقوعی: در این نوع سجل، عالم انشای سند، قصد و هدف واقعی شخص یا اشخاص را اعلام می‌کند.^۳ کلماتی مانند اعترف، قد اقره واقف یا موقف در این نوع سجل کاربرد دارد.

۱. رضایی، همان، ص ۲۷.

۲. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۵، ص ۴۰۵۱-۴۰۵۲.

۳. رضایی، همان، ص ۱۸.

از بین این سجلات، سجل شهودی و وقوعی بیشترین کاربرد را در متعنه‌نامه‌ها دارند. بررسی سجلات این شاهدان هم از نظر رجال‌شناسی، شناخت دست خط، پیشه و شغل و مهر افراد، اطلاعات بسیاری در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهند.

ظهریه

به معنای پشت‌نویسی است. پس از آن که فرمان و یا سندی از همه جهات متن و اضافات، کامل می‌شد، در دفاتر ثبت می‌گردید؛ به این معنا که از آن رونوشت برمی‌داشتند تا سوابق در دفاتر باشد.^۱ در این بین بر پشت این اسناد عباراتی چون *ملاحظه شد*، *قلمی شد* را ثبت می‌کردند که نشانه‌ای بر ظهریه‌نویسی سند بود.

جنبه‌های حقوقی متعنه‌نامه‌های دوران قاجار

شروط ضمن عقد

در بیشتر متعنه‌نامه‌ها گاه شروطی وجود دارد که در اصطلاح به آن شروط ضمن عقد می‌گویند. این شروط گاه در متن اصلی آورده می‌شد و در برخی موارد در حاشیه به رشته تحریر درمی‌آمد. با مطالعه این شروط می‌توان به اطلاعات گسترده‌ای از تاریخ اجتماعی و فرهنگی این دوران دست یافت که کمتر مورد مطالعه پژوهشگران قرار گرفته است؛ از قبیل داده‌های بسیار مهمی که درباره زنان در عصر قاجار و پهلوی به دست می‌دهد. نکته مهم دیگر آن که از مقایسه اسناد متعنه این دوران با اسناد نکاح دائم می‌توان دریافت که چون در نکاح موقت، اراده طرفین در ازدواج گسترده‌تر است، شروط نیز بسیار بیشتر است. در واقع در نکاح منقطع نیز زوجین می‌توانند در ضمن عقد، بر هر گونه شرطی درباره کم و کیف تمتعات و زمان و مکان آن توافق نمایند.^۲

۱. قائم‌مقامی، همان، ص ۲۳۹-۲۴۰.

۲. محقق داماد، بررسی فقهی حقوق خانواده نکاح و انحلال آن، ص ۲۲۰.

شروط ضمن عقد را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم‌بندی کرد:

اول، شروطی است که زوج باید داشته باشد و بدون آن، ازدواج جنبه قانونی به خود نمی‌گیرد. کلماتی مانند *الباکره*، *البالغه*، *الرشیده*، *المختاره*، *العاقله* مربوط به زوج است که می‌بایست از این ویژگی‌ها برخوردار می‌بود. گفتن این نکته ضروری است که ویژگی‌های بالا - به خصوص ویژگی باکره - بیشتر مخصوص به نکاح دائم است، اما تقریباً همه این ویژگی‌ها در متن اسناد متعه بررسی شده نیز آمده است.

دوم، شروطی است که زوج و والدین او در عقد نکاح مطرح نموده‌اند.^۱ این شروط در حقیقت پشتوانه‌ای برای متمتع‌بها محسوب می‌شد. حق مکان زندگی، دادن نفقه و شیربها، شرط سفر و تأمین خوراک و پوشاک، از جمله شروط مندرج در متعه‌نامه‌ها هستند. یک نمونه از شروط مندرج در عقدنامه‌ها بدین ترتیب می‌باشد: «شرط است که روزی یک قران بدهد».^۲

ایجاب و قبول

ایجاب مصدر باب افعال از ریشه اوجب و در لغت به معنای فرض کردن و لازم گردانیدن است.^۳ ماده ۱۰۶۲ قانون مدنی در این رابطه می‌نویسد: «نکاح واقع می‌شود به ایجاب و قبول با الفاظی که صریحاً دلالت بر قصد ازدواج نماید».

آنچه از ماده فوق بر می‌آید این است که قانون مدنی برای ایجاب و قبول الفاظ و یا لغت خاصی را ملحوظ نداشته، بلکه هر زبان و هر نوع صیغه‌ای را که دلالت بر قصد ازدواج داشته باشد، کافی دانسته است. اکثر فقهای امامیه بر این اعتقادند که در عقد نکاح

۱. سام و علی صوفی، «در ضرورت و اهمیت شناخت اسناد تاریخی: واکاوی عقدنامه‌های ازدواج

عهد قاجار»، ص ۱۰۳.

۲. سند شماره ۶.

۳. کاویار و دیگران، «ماهیت ایجاب»، ص ۳۲.

نه تنها وقوع ایجاب و قبول لفظی امری ضروری است، بلکه بدون آن رابطه زوجیت ایجاد نمی‌شود و اثری بر آن مترتب نمی‌گردد.^۱

پس مفاد ایجاب باید معلوم باشد. یعنی نوع عقد و موضوع قرارداد مبهم نباشد؛ زیرا دو طرف باید بدانند که چه معامله‌ای می‌نمایند و موضوع آن چیست. در غیر این صورت، توافق جهت انعقاد عقد صورت نمی‌گیرد.^۲

نمونه‌هایی از ذکر صیغه ایجاب و قبول در عقدنامه‌ها بدین شرح است: «صیغه صریحاً با الفاظ عربیه و فارسیه بینهما جاری شد»؛^۳ «صیغه عقد انقطاعیه واقع و ایجاد شد».^۴

جاری شدن صیغه عقد به فارسی و عربی

صیغه عبارتی است که با خواندن آن، عقد تحقق می‌یابد. به عبارت دیگر، صیغه لفظی است که در قالب آن اراده انشا به صراحت و یا کنایه ابراز و اعلام می‌شود.^۵ قانون مدنی در ماده ۱۱۳۴ صیغه را این گونه تعریف می‌کند: «در عقود و ایقاعات تشریفاتی الفاظ معین را گویند که عقد یا ایقاع بدون آن الفاظ درست نیست».

این که آیا صیغه حتماً باید به زبان عربی باشد و نمی‌توان از زبان دیگری در جاری شدن صیغه استفاده کرد، مورد اختلاف فقها است. قانون مدنی در ماده ۱۰۶۲ بیان می‌کند: «نکاح واقع می‌شود به ایجاب و قبول با الفاظی که صریحاً دلالت بر قصد ازدواج نماید». از قانون فوق چنین مستفاد می‌شود که قانون مدنی برای ایجاب و قبول صیغه خاص و یا لغت و لفظ ویژه‌ای را ملحوظ نداشته، بلکه هر لغت (زبان) و هر نوع صیغه‌ای را که دلالت

۱. محقق داماد، همان، ص ۱۶۶.

۲. کاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، ج ۱، ص ۲۸۴.

۳. سند شماره ۱.

۴. سند شماره ۶.

۵. رضایی، همان، ص ۷۶.

صریح بر قصد ازدواج داشته باشد، کافی دانسته است.^۱ هرچند که عده زیادی از فقها معتقدند انجام نکاح به لفظ عربی باید انجام گیرد.^۲ در مقابل عده دیگر عقیده دارند هر لفظ دیگری را نیز می‌توان استفاده کرد، به شرط آن که بتواند منظور متعاقدين را اعلام کند و هر دو طرف سخن یکدیگر را درک و فهم کنند.^۳

در بررسی اسناد متعه، در اجرای صیغه عقد، هم از لفظ عربی و هم از فارسی استفاده شده است. برای نمونه: «صیغه صریحاً با الفاظ عربیه و فارسیه بینهما جاری شد».^۴

نتیجه

اسناد به عنوان یکی از منابع دست اول، نقش مهمی در بازسازی تاریخ اجتماعی دارند. در این میان، اسناد متعه به علت ماهیت برآمده از فقه اسلامی، در زمره اسناد شرعی قرار دارند؛ هر چند که از نظر حقوقی و هویتی هم دارای اهمیت بسیاری هستند. این اسناد اطلاعات فراوانی را درباره رجال، مشاغل، القاب، جغرافیای تاریخی، مسکوکات و مسائل سندشناسی، قباله‌نویسی، و مهرشناسی ارائه می‌دهند. در واقع، این اسناد به عنوان آینه تمام عیار تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هستند. تجزیه و تحلیل متعه‌نامه‌ها علاوه بر این که باعث آشنایی محققان با پدیده ازدواج موقت در عصر قاجار می‌شود، تأثیر شرایط اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی عصر قاجار را بر این نوع ازدواج آشکار می‌کند. متعه‌نامه‌ها در این مقاله به طور عمده فقط از جنبه محتوایی بررسی شدند که بر اساس آن اثبات شد که اولاً شیوه تنظیم این اسناد در این دوره، تحت تأثیر شرع و فقه اسلامی بوده

۱. محقق داماد، همان، ص ۱۶۵.

۲. نویسنده نامعلوم، عقد نکاح، برگ ۱۳۴.

۳. سنگلجی، ضوابط و قواعد معاملات، ص ۱۳.

۴. سند شماره ۱.

و محاکم شرع تسلط کاملی بر تحریر، تنظیم و صدور این اسناد داشته‌اند. به عبارت دیگر، شیوه قباله‌نویسی قاجاری بر این اسناد حاکم بود. ثانیاً محتوای این اسناد مطابق با پایگاه اجتماعی افراد تنظیم می‌شد. ثالثاً می‌توان به نگاه و تفکر مردمان عصر قاجار به مقوله ازدواج پی برد.

ضمائم

نمونه‌ای از بازخوانی یک برگ سند متعه، (ساکما: ۲۴۹۳۲-۲۴)

سند شماره ۱

^{۱/} بعد الحمد و الصلوة^{۲/} باعث بر تحریر و ترقیم این ارقام خجسته^{۳/} فرجام و چهره‌آرایی گلگونه این خطوط و نقوش^{۴/} آنست که در بهترین وقتی از اوقات و نیکوترین ساعتی از ساعات،^{۵/} عقد تمتع و انقطاع واقع شد^{۶/} فیما بین عالیحضرت نیکوفطرت سیادت و نجابت پناهی^{۷/} آقای سید میرزا ابن مرحوم آقای^{۸/} میر عبدالباقی تکیه او^{۹/} عفت پناهی^{۱۰/} آمنه خانم، بنت مرحوم^{۱۱/} علی اکبر حسین تتماجی^{۱۲/} از حین تحریر این الی مدت چهار ماه متوالی الایام^{۱۳/} بمبلغ هشت هزار دینار^{۱۴/} از قرار رقومه رایج معامله ناصرالدین شاهی و^{۱۵/} صیغه صریحاً با الفاظ عربیه و فارسیه بینهما جاری شد. و کان ذلک فی دوازدهم شهر شوال المکرم فی شهر سنه ۱۲۸۹.

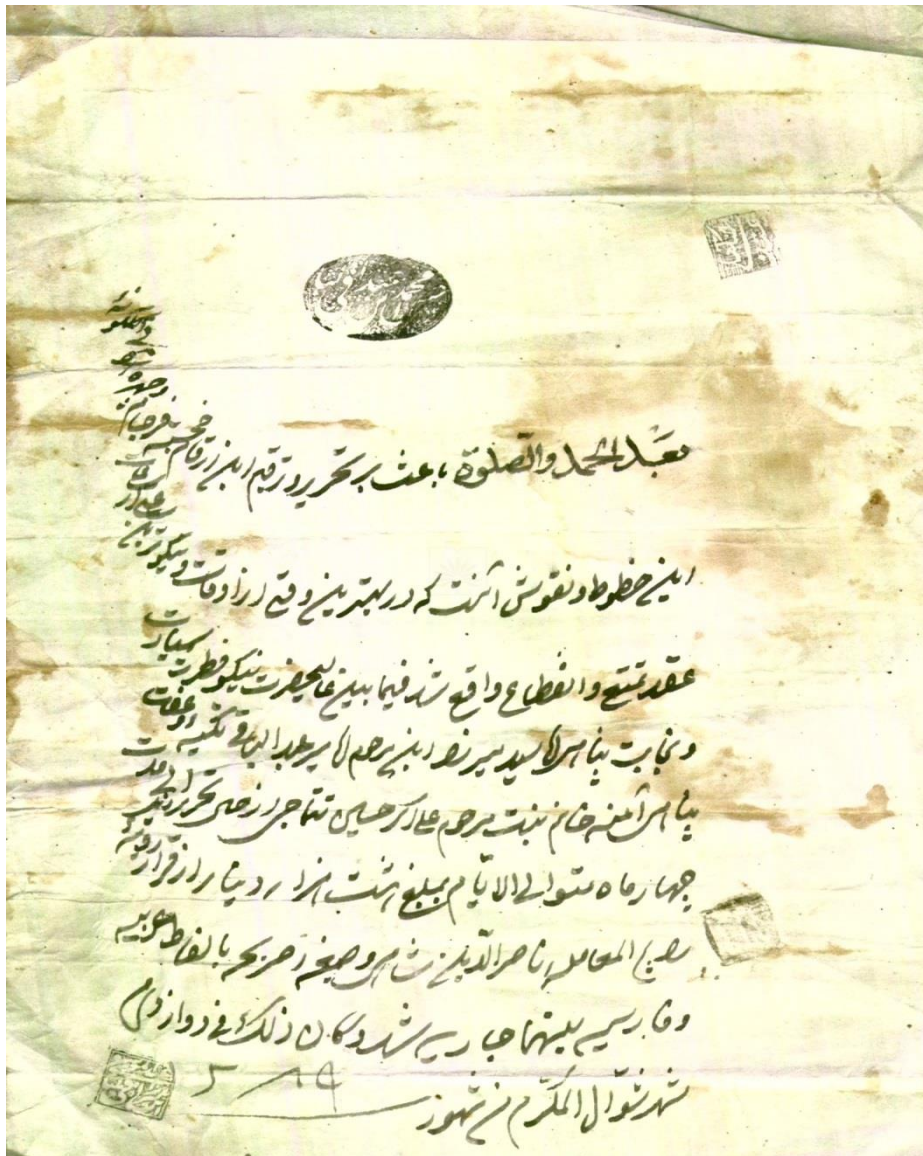
[مهر]: (محمد حسین عبدالباقی)

[مهر]: (عبده عباسعلی)

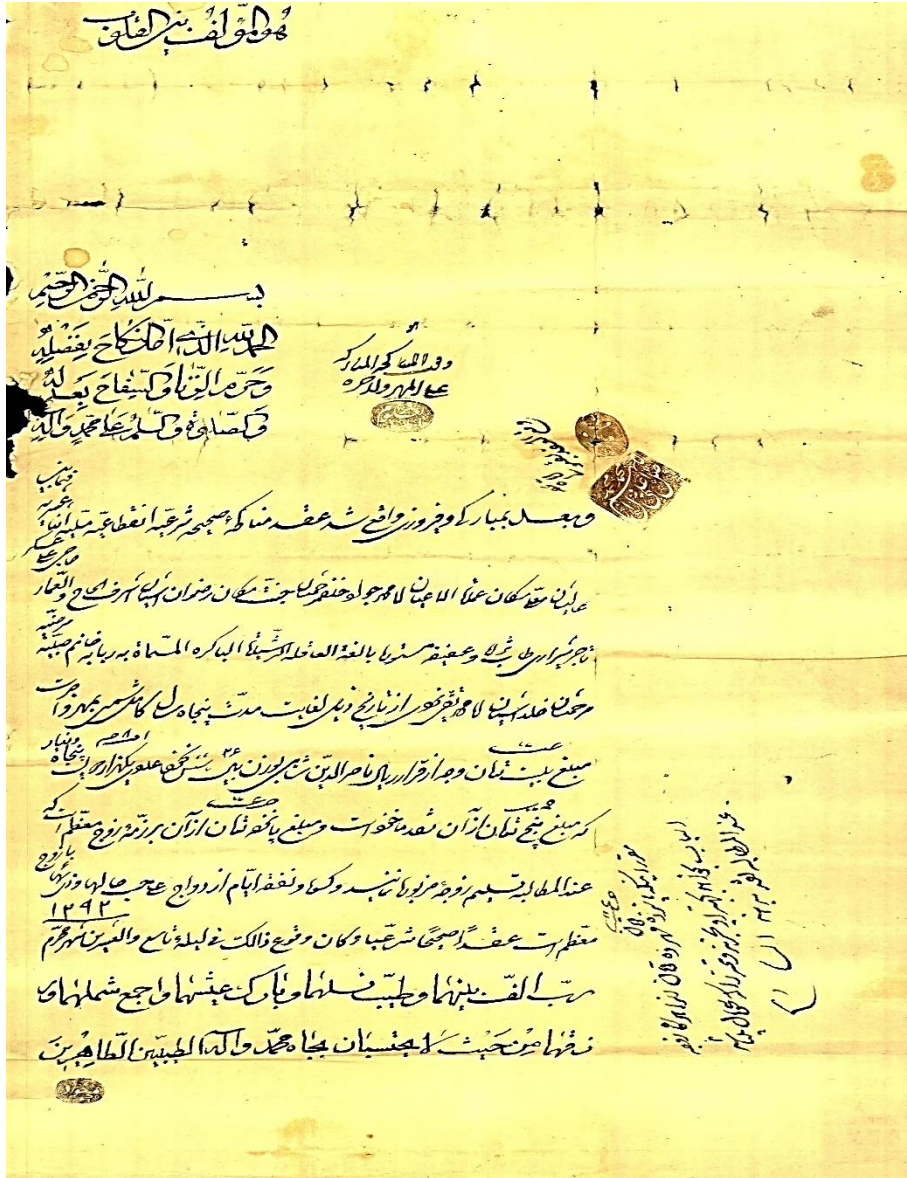
[مهر]: (میرزا ابن عبدالباقی الموسوی)

[مهر]: (xxx)

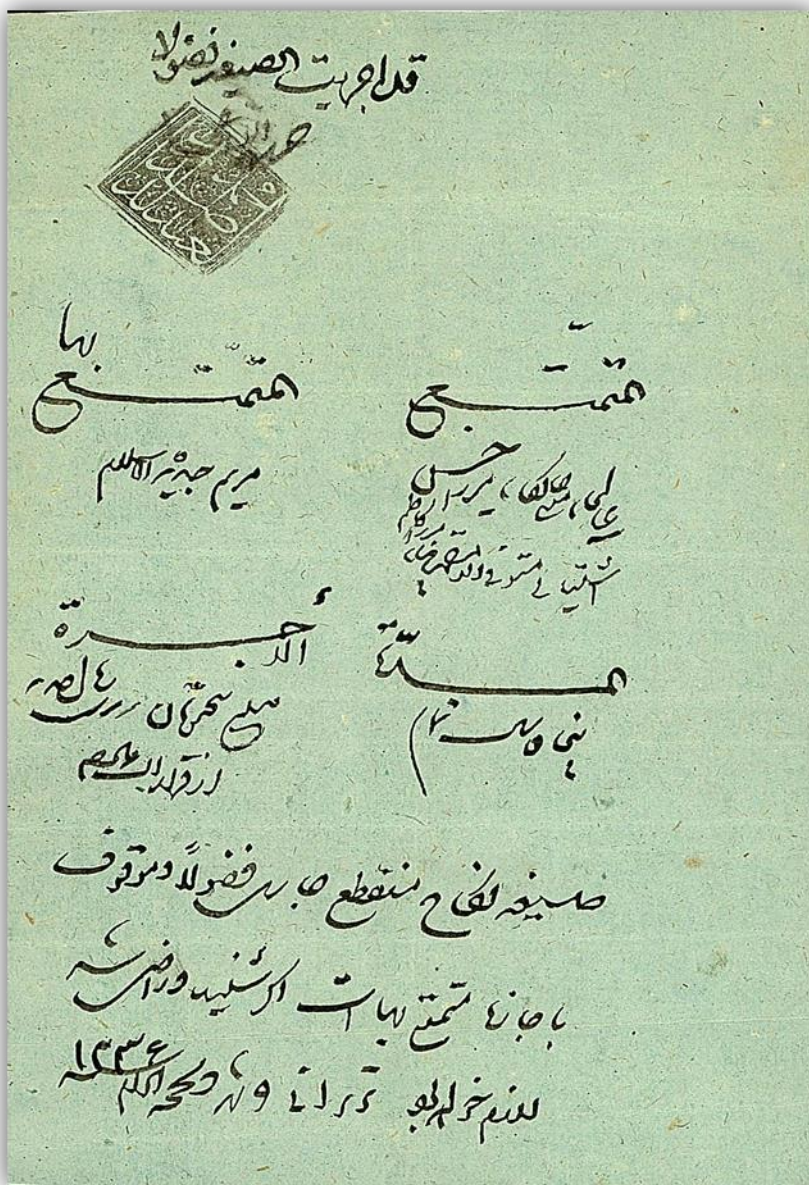
تصویر سند شماره ۱

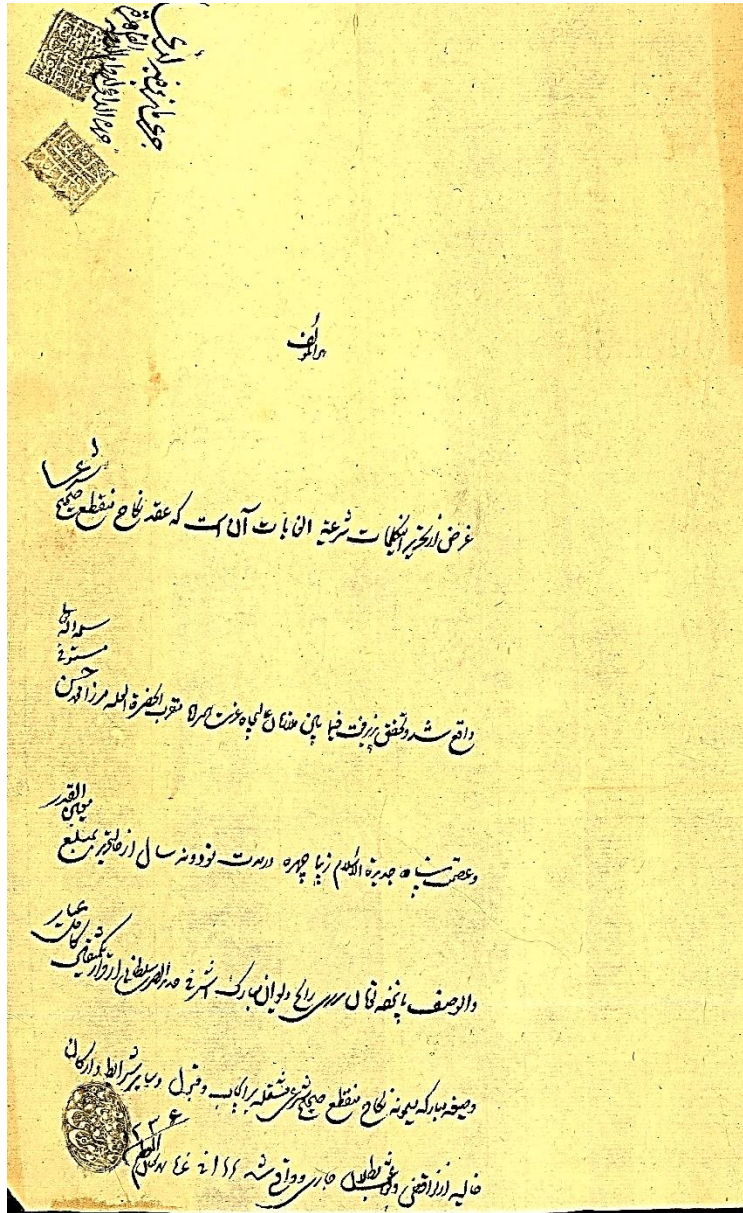
تصویر سند شماره ۲

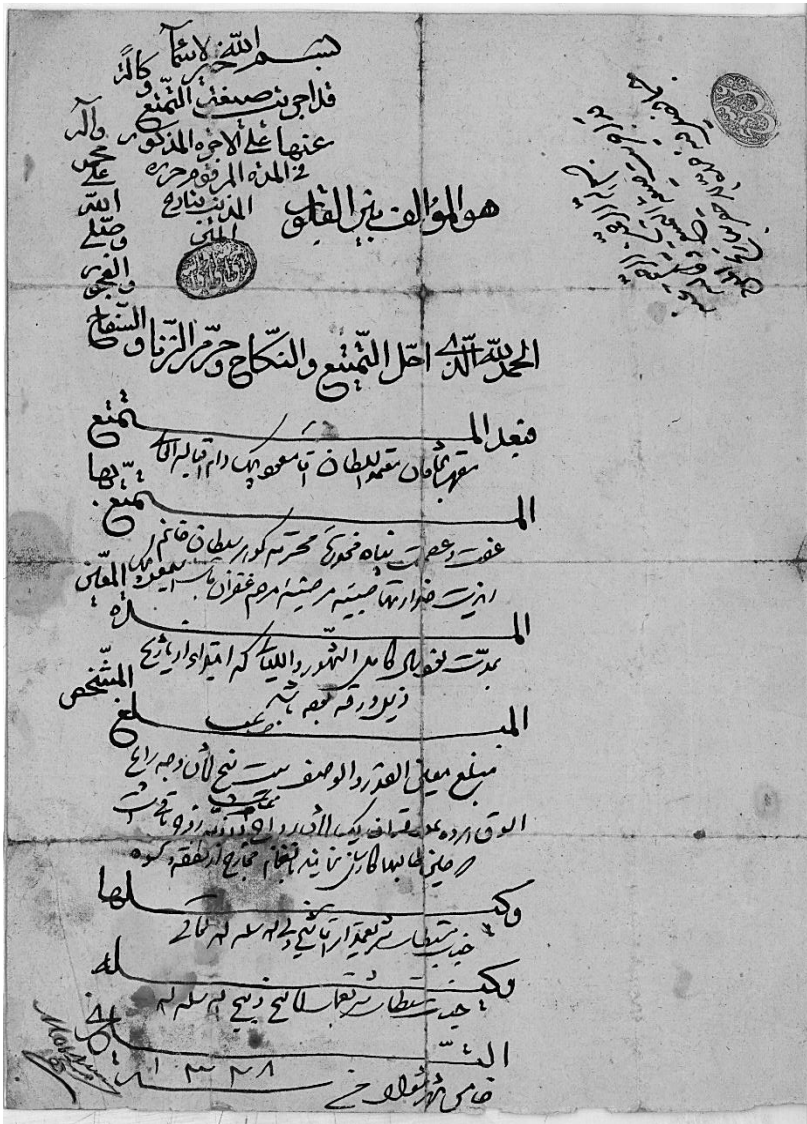
تصویر سند شماره ۳

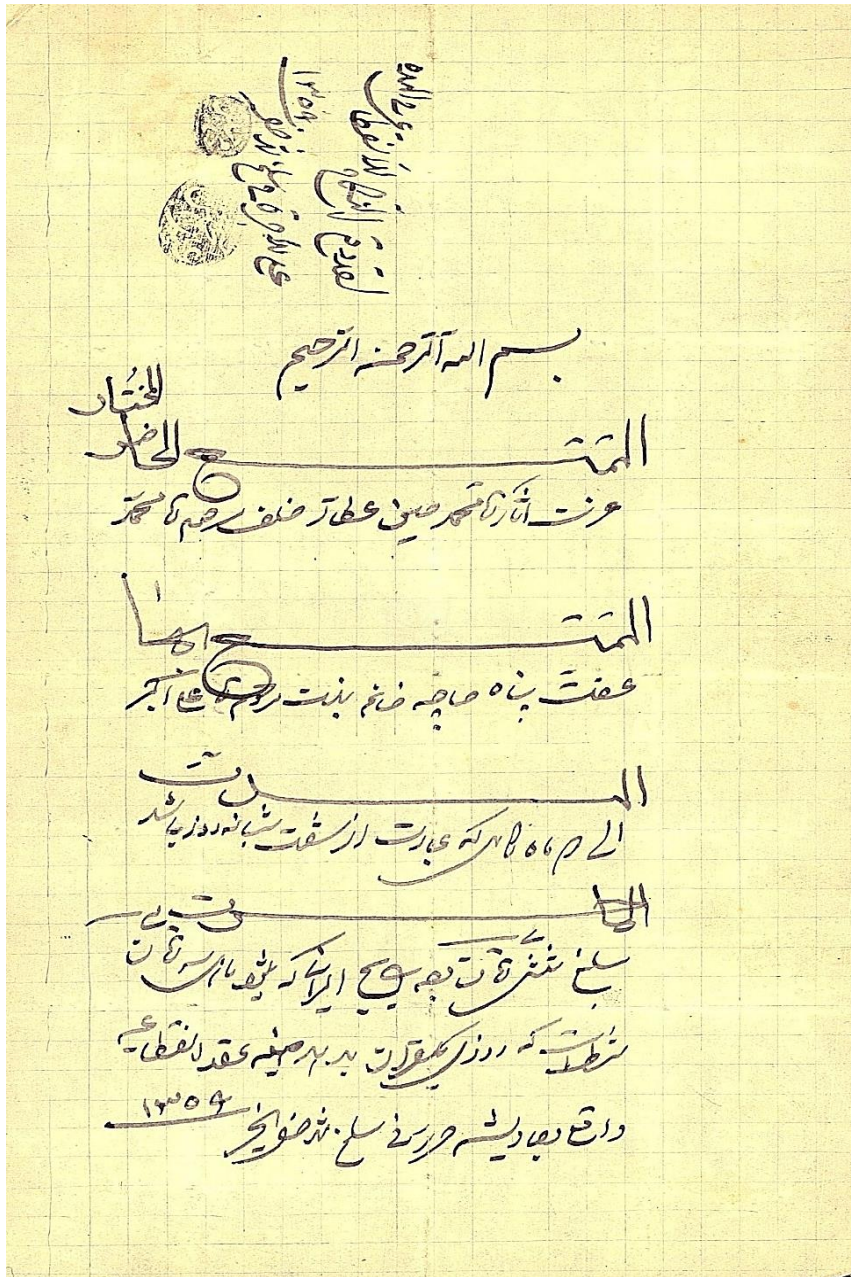
تصویر سند شماره ۴

تصویر سند شماره ۵

تصویر سند شماره ۶

منابع

۱. امیرشاهی، منوچهر، *مبانی مدیریت اسناد*، تهران: مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۶.
۲. انوری، حسن، *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران: سخن، ۱۳۸۱.
۳. ایمانی‌راد، لیلا و محمدجواد وزیری‌فرد، «ماهیت متعه زن»، *بانوان شیعه*، سال ششم، ۱۳۸۸، ش ۱۹.
۴. براون، ادوارد، *یک سال در میان ایرانیان*، ترجمه ذبیح‌الله منصوری، تهران: صفار، ۱۳۷۵.
۵. بلندی، مریم، *استشهادنامه‌های دوره قاجار (از عصر ناصری تا پایان دوره قاجار، ۱۲۶۴-۱۳۴۴ق)* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، حسن زندیه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.
۶. پولادی، ابراهیم، *مهر و تعدیل آن*، تهران: دادگستر، ۱۳۸۳.
۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *ترمیم‌ولوژی حقوق*، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۸.
۸. _____، *حقوق خانواده*، تهران: گنج دانش، ۱۳۷۶.
۹. حاجی‌پور، مرتضی، «*نقش فرعی مهریه در ماهیت نکاح*»، *فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده*، سال هجدهم، ۱۳۹۴، ش ۷۰.
۱۰. حلبیان، حسین و حسین ناصری‌مقدم، «*چیستی‌شناسی مهر در ازدواج دائم و موقت*»، *فقه و اصول*، سال پنجاهم، ۱۳۹۷، ش ۲.
۱۱. دالمانی، هانری رنه، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه فره‌وشی (مترجم همایون)، تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۵.
۱۲. دورانتی، لوچیانا، «*سندشناسی*»، ترجمه مریم وتر، *گنجینه اسناد*، ۱۳۸۸، ش ۷۶.
۱۳. ذکرگو، امیرحسین، «*مهر در قباله‌های ازدواج دوره قاجار*»، ترجمه سوسن رحیمی، *کتاب ماه هنر*، ۱۳۸۳، ش ۷۱ و ۷۲.
۱۴. رضایی، امید، «*نظری بر مهرهای دوره قاجار*»، *کتاب ماه هنر*، ۱۳۸۳، ش ۷۷ و ۷۸.

۱۵. ———، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.
۱۶. روستایی، محسن، ادبیات تاریخی و دیوان‌سالاری ایران، تهران: موسسه و انتشارات ندای تاریخ، ۱۳۹۵.
۱۷. ——— «تعییری از سند و سندشناسی و نقش آن در پژوهش و توصیف اسناد تاریخی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۱۳۸۹، ش ۱۴۶.
۱۸. ساکما (سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران): ۲۴۹۳۲-۲۹۶، ۲۶۰۶۸-۲۹۶، ۰۸۶۶۰-۲۱۰، ۰۸۶۵۸-۲۱۰، ۰۲۹۳۸۱-۹۹۹.
۱۹. سام، علی و علیرضا علی‌صوفی، «در ضرورت و اهمیت شناخت اسناد تاریخی: واکاوی عقدنامه‌های ازدواج عهد قاجار»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۳۹۵، ش ۱۸.
۲۰. سلطانی‌مقدم، حمیده، «نه فرمان شیخ الاسلامی، عقدنامه و معافیت از سربازی (مربوط به خاندان تهجدی ساوه) از قرن دوازدهم و سیزدهم»، پیام بهارستان، ۱۳۸۹، ش ۱۰.
۲۱. سنگلجی، آقامحمد، ضوابط و قواعد معاملات، تهران: نشر مولف، ۱۳۴۷.
۲۲. شهری، جعفر، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، تهران: رسا، ۱۳۶۸.
۲۳. شیخ‌الحکامی، عمادالدین، «کاتبان و قاضیان اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی»، نامه بهارستان، ۱۳۸۰، ش ۲.
۲۴. ——— «حوست تربیع و تجلی این باور در اسناد دوره اسلامی ایران»، نامه بهارستان، ۱۳۸۷، ش ۱۳ و ۱۴.
۲۵. طیبانی، حسین، «سیری در قباله‌های ازدواج»، ماهنامه هنر و مردم، ۱۳۵۳، ش ۱۴۳.
۲۶. عباس‌زاده، عباس، ازدواج موقت نیاز امروز، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی شاکر، ۱۳۷۸.
۲۷. عباسیان، آزاده، نکاح‌نامه‌های عصر قاجار: از ابتدای ناصری تا پایان دوره قاجاریه (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، حسن زندیه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.
۲۸. فرشیدورد، میرخسرو و ساره زیرک، «لقب و لقب‌گذاری در ایران»، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۸۰-۱۳۸۱، ش ۵ و ۴.

۲۹. فلور، ویلم، *تاریخ اجتماعی روابط سکسی در ایران*، ترجمه محسن مینوخرد، استکهلم: انتشارات فردوسی، ۲۰۱۰م.
۳۰. قائم مقامی، جهانگیر، *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۹۴.
۳۱. کاتوزیان، ناصر، *حقوق خانواده*، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۸.
۳۲. _____، *قواعد عمومی قراردادها*، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۴.
۳۳. کاویار، حسین و دیگران، «ماهیت ایجاب»، *آموزه‌های فقه مدنی*، ۱۳۹۶، ش ۱۵.
۳۴. کرزن، جرج ناتائیل، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
۳۵. گروته، هوگو، *سفرنامه گروته*، ترجمه مجید جلیلود، تهران: مرکز، ۱۳۶۹.
۳۶. مازندرانی، محمداسماعیل ابن محمدکاظم، *رساله صیغه عقود و نکاح*، نسخه خطی، شماره ۴۱۵۵، سازمان اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۳۷. مجلسی، محمدباقر، *آداب صیغه عقود نکاح دائمی و متعه*، نسخه خطی، شماره ۲۵۳۱، کتابخانه و موزه ملی ملک.
۳۸. محقق داماد، مصطفی، *بررسی فقهی حقوق خانواده نکاح و انحلال آن*، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۶۸.
۳۹. مستوفی، عبدالله، *شرح زندگانی من*، تهران: زوار، ۱۳۴۳.
۴۰. منصوربخت، قباد و معصومه حسینی، «آداب ازدواج ایرانیان در دوره قاجار از منظر سفرنامه‌ها»، *خردنامه*، ۱۳۹۴، ش ۱۵.
۴۱. مونس الدوله، *خاطرات مونس الدوله*، ندیمه حرمسرای ناصرالدین شاه، به کوشش سیروس سعدوندیان، تهران: انتشارات زرین، ۱۳۸۰.
۴۲. نویسنده نامعلوم، *عقد نکاح*، نسخه خطی، شماره ۴۰۴۶، سازمان اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
۴۳. نویسنده نامعلوم، *نکاح متعه*، نسخه خطی، شماره ۳۶۲۴، کتابخانه و موزه ملی ملک.

